

ALTAN ÇİLİNGİROĞLU, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1997; 171 sayfa, 100 resim, 37 çizim, 1 harita.

Assur kralı Sargon'un M.Ö. 714 yılında Urartu Krallığı'na karşı düzenlediği ünlü seferini kaleme alan baş katip NABU-ŞALLİM-ŞUNU'ya armağan edilen Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı kitabı 18 bölüm ve kaynaklardan oluşmaktadır. Bölümler sırasıyla Urartu Araştırmaları, Urartu Coğrafyası, Urartu Tarihi, Kaleler ve Sur Duvarları, Tapınaklar, Saraylar, Sütunlu Salonlar: Apadanalar, Kent ve Konut Mimarlığı, Mezar Mimarlığı, Ölü Gömme Gelenekleri, Maden İşçiliği, Mücevher Sanatı, Çanak Çömlek, Heykel ve Kabartma Sanatı, Taş Kaplar, Fildişi Sanatı, Dil ve Yazı ile Din adlarını taşımaktadır.

Urartu araştırmalarında, 1827 yılında Fransız Asya Derneği tarafından Doğu Anadolu'ya gönderilen Friedrich Eduard Schulz ile başlayan gelişmeler anlatılmaktadır. Alman C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in 1898 yılında başlattıkları Toprakkale, 1939 yılından sonra başlayan Karmir-Blur ve arkasından da Altuntepe, Aznavurtepe, Giriktepe, Kayalıdere ve Urmiye Gölü bölgesindeki Urartu kazı ve araştırmalarına değinilmektedir. Çilingiroğlu, 1984 yılından sonra T. Tarhan, V. Sevin, O. Belli ve kendisinin önderliğinde başlatılan "Van Projesi" kapsamındaki, bir bölümü halen devam eden Van Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf, Dilkaya, Van Kalesi Höyüğü, Karagündüz Höyüğü ve Ayanis Kalesi gibi çalışmalarını yeni dönem Urartu kazıları olarak tanımlar ve bunların üçüncü kuşak Urartucuların yetişmesini sağladığını belirtir.

Urartu Coğrafyası bölümünde yazar, krallığın gerçekte en önemli başarısının zorlu coğrafi şartları ve doğal çevreyi kendi yararına kullanabilme özelliğinin sonucu ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Devletin egemen olduğu bölgeleri ise Doğu Anadolu, Van bölgesi, Yukarı Murat havzası, Erzurum ve Kars havzası, Urmiye bölgesi, tarım alanları ve yollar gibi alt başlıklarda değerlendirmektedir. Burada ayrıca Urartu'nun güneyde Kelişin Geçidi'ne, doğuda Urmiye Gölü bölgesine, batıda Elaziğ Ovası'na, kuzeyde de Erzurum, Kars ve Sevan Gölü havzasına ulaşmak için kullandığı, genel olarak günümüzde de ana yolların geçtiği hatları denetim altına almak için verdiği çaba ve inşa faaliyetleri tanımlanmıştır.

Urartu tarihi, Van Gölü havzasının Tilkitepe ve Yılandağ Höyüğü'yle temsil edilen Halaf dönemi; Dilkaya, Van Kalesi, Karagündüz, Ernis ve Alacahan gibi merkezlerden tanınan Erken Tunç Çağı kültürü ve daha çok kurganlar ile boyalı çanak çömlekleri aracılığıyla tanınan ikinci bin yılı anlatıldıktan sonra ele alınır. Assur kralı I. Salmanasar (1274) döneminden itibaren yazılarda "Uruadri" ve arkasından da "Nairi" adlarının görülmesi ile başlayan gelişmeler ile M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'da bir devletin ortaya çıkmasını hazırlayan etkenler daha çok Assur yazılı belgeleri ışığında özetlenir. III. Salmanasar'ın yazıtlarında geçen ilk Urartu başkenti Arzaşkun'un Van Gölü'nün batısında olması gerektiği belirtilir. Urartu kralı I. Sarduri ve Van Ovası'nda kurulan başkent Tuşpa'nın anlatıldığı satırlar "yeni bir kral ve yeni bir hanedan" alt başlığı ile verilmiştir. Bilindiği üzere Sarduri oğlu İşpuini'den itibaren Urartu Krallığı'na ilişkin gelişmeler kendi dillerinde tuttukları kayıtlar aracılığı ile izlenebilmektedir. İşpuini döneminde güneye ve kuzeye yapılan ilk seferler, Meher Kapı yazıtında tanrılar ve kurban edilecek hayvanların listesi biçiminde düzenlenen devlet dininin doğuşu burada ele alınır.

Kral Menua'nın Urartu tahtına geçişi ile birlikte yeni bir dönem başlar. Bu, Menua, Arğişi ve II. Sarduri dönemi boyunca krallığın hem sınırlarının genişlemesi ve hem de inşa faaliyetlerindeki artışta kendini gösterir. Yazar Menua dönemi olaylarını Urmiye Gölü'nün güneyine

Mana ülkesine, kuzeye Aras Vadisi'ne doğru Viteruki, Luşa, Katarza ülkelerine, Erzurum bölgesindeki Diauehi Krallığı'na ve batıya Melitealhe (Malatya) ülkesine karşı yapılan seferler kapsamında ele alır. Bütün bu seferlerin organizasyonunu ise stratejik noktalarda kurulan kaleleri değerlendirerek açıklar. Van Kalesi'ndeki uzun yıllığından anlaşıldığına göre I. Argiştü'nün eylemleri de babasıninkilerle aynı doğrultudadır. Kuzeyde Diauehi Krallığı ağır vergiye bağlanmış, batıda Hate ülkesine tekrar seferler yapılmış, kuzeyde Aras Nehri'nin ötesinde ilk yönetim merkezi olan Erepuhi kurulmuştur. Kuzeybatı İran'da Mana ve Barşua ülkelerine, Assur'un yandaşlarına karşı başarılı savaşlar yapılmıştır. Ancak bu dönemde Medler ve Atlı Kavimler (İskitler) Urartu siyasi tarihi kapsamına problem olarak girmeye başlamışlardır.

Yazarın burada değinmediği, Ali M. Dinçol ve B. Dinçol tarafından Hanak'ta bulunan yeni bir yazıt (bkz. Sedat Alp'a Armağan, Ankara 1992, s. 109 vdd.) ile Urartu izlerinin sınırları, Çıldır'dan daha kuzeye Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar ulaşmıştır.

I. Argiştü'den sonra tahta geçen II. Sarduri dönemi, özellikle krallığın batısındaki gelişmeler açısından dikkat çekicidir. Sarduri Elazığ'daki İzoli yazıtında anlattığı Malatya seferinden sonra, Geç Hitit krallıklarından Kummuh (Kommagene= Adıyaman) üzerine yürümüş ve bölgeyi haraca bağlamıştır. Kuzeyde ise bu kez Qulha adlı bir ülkeye ilk kez seferler düzenlenmiştir.

Genel kabul gören, yazarın da işaret ettiği eşitlemeye göre Qulha, Doğu Karadeniz kıyısındaki Klasik Çağ'ın Kolkhis'i ile aynıdır. Dolayısıyla, gerçekte yalnızca isim benzerliğine dayanan bu öneri kabul edildiğinde, Urartu sınırlarının da Batum'a kadar uzatılması gerekmektedir. Ancak günümüze kadar, Erzurum Ovası'nın kuzeyinde, Ardahan'ın batısında, Kolkhis ülkesinin bir bölümünü oluşturan Orta ve Aşağı Çoruh havzasında herhangi bir Urartu kalıntısına rastlanmıştır. Kanımızca eldeki bulgularla bu eşitlemeyi ve buna dayanarak yapılan değerlendirmeleri ihtiyatla kabul etmek gerekmektedir.

Urartu Krallığı'nın ezeli düşmanı Assur tahtına M.Ö. 745 yılında III. Tiglat-Pileser'in geçişi, önce Kuzey Suriye'de kazanılan avantajların kaybedilmesine, arkasından da 735 yılında başkent Tuşpa'nın kuşatılmasına kadar varan gelişmelere yol açmıştır. Urartu siyasi tarihinde Assur'a karşı ikinci büyük bozgun ise Kuzeybatı İran bölgesinde yaşanır ve M.Ö. 714 yılında II. Sargon'un ünlü sekizinci seferi ile kral I. Rusa dönemi de son bulur. Bu sefer sırasında ünlü Muşşir (Ardini) Tapınağı da yağmalanır. I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına çıkan II. Argiştü, Kimmer akınlarının hem Urartu ve hem de bütün Anadolu'yu etkilediği bir dönemi yaşamıştır.

Çilingiroğlu, Urartu'nun son güçlü kralı olan II. Rusa döneminden biraz daha vurgu ile söz etmektedir. Bu döneme ışık tutan yazılı belgelerin azlığına karşılık, inşaa faaliyetleri ve yönetim merkezi niteliğindeki kalelerin çokluğu bu yaklaşımın kanıtı olarak sunulur. Gerçekten de kuzeyde Karmir-Blur (Teişebaini), Kuzeybatı İran'da Bastam (Rusa-i Uru-Tur), Van-Toprakkale (Qilbani Dağı önündeki Rusahinili), Adilcevaz-Kef Kalesi ve nihayet yazar başkanlığında bir ekip tarafından gün ışığına çıkarılan Ayanis Kalesi (Eiduru Dağı önündeki Rusahinili) gibi önemli merkezler bu dönemde inşa edilmiştir. Ayanis kazılarının sağladığı zengin buluntu topluluğu ve özellikle de dendrokronolojik sonuçlar, Urartu'nun tarihleme açısından biraz daha esnek olan bu dönemine sağlıklı veriler sunmuş ve kalenin M.Ö. 655 ile 651 yılı arasında inşa edildiğini ortaya koymuştur. Ancak bu güçlü dönemi izleyen yıllarda, Yakın Doğu'da dengeler değişmiş, İskit, Med ve Babil güçleri ön plana çıkmıştır. Urartu ise 7. yüzyılın sonlarında henüz tam olarak aydınlatılmayan bir biçimde tarih sahnesinden çekilmiştir.

Kaleler ve Sur Duvarları bölümünde Çilingiroğlu, Urartu mimarlık kalıntılarının genel bir sınıflamaya tabi tutar. Bunların temelde birer askeri üs, savaş zamanlarında halkın sığınma yeri ve yöneticilerin yaşadığı mekanlar olmakla birlikte farklı işlevleri de üstlendiklerini belirtir.

Örneğin Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Bastam, Karmir-Blur ve Ayanis gibi, içinde idari binalar, depolar ve güçlü duvarları olan kaleler yöresel idari merkez olarak değerlendirilir. Bu bölümde, oldukça tartışmalı olan Urartu'nun Van Gölü ile olan ilişkisini "kesin olmamakla birlikte" notunu da ekleyerek Van Kalesi-Madırbuç, Amik Kalesi ve Erciş yakınlarındaki Arğıştihinili'nin birer liman işlevi görmüş olabilecekleri yolundaki değerlendirmesiyle açıklar. Burada ayrıca Urartu kalelerinin yer seçiminde gözetilen özellikler, su kaynaklarının rolü, tarım alanlarının sulanması için oluşturulan göletlere de değinilmiştir. Urartu mimarlığının sağlam yapısının, her zaman ana kaya üzerine oturtulan taş temellerle sağlandığı vurgulanmıştır. Bu bölümde Urartu surları, üzerindeki kuleler, kale kapıları ve taş temel üzerinde yükselen kerpiç bedenler örnekleri ile tanıtılmış ve duvarların 20 m kadar yüksekliğe ulaştıkları belirtilmiştir.

Tapınaklar bölümünde, Urartu Krallığı'na ilişkin önemli kentlerden tanıdığımız kare planlı, kare cellalı ve kule tüplü 9 yapı ve bunlara benzemeyen iki istisna örnekten söz edilmektedir. Sıralamaya göre kule tipi tapınaklardan Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf M.Ö. 9. yüzyıl sonlarında, Çavuştepe'deki iki örnek ve Kayaludere II. Sarduri döneminde, Altuntepe M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında (olasılıkla II. Arğışti döneminde), Toprakkale ve Ayanis tapınakları ise II. Rusa döneminde inşa edilmişlerdir. Bastam ve Verachram'da da benzer iki yapının varlığına değinilmiştir. Urartu tapınak mimarisinin köken sorununun da tartışıldığı bölümde, Analıkız, Çavuştepe Yukarı Kale ve Altuntepe örneklerinde olduğu gibi açık hava tapınaklarının da varlığı belirtilmiştir.

Urartu Krallığı'nın hemen bütün önemli kale ve yönetim merkezlerinde karşımıza çıkan saray yapıları iki grup altında incelenmiştir: Erken saraylar ve 7. yüzyıl sarayları. Urartu'da standart plana sahip olmayan yapıların Çavuştepe'deki örneğe dayanarak iki katlı olabileceği belirtilmektedir. Yedinci yüzyıl sarayları ise II. Rusa döneminde yapılmış Adilcevaç-Kef Kalesi, Karmir-Blur, Bastam ve Ayanis gibi daha gelişmiş ancak plan anlayışı bakımından yine farklı örneklerden oluşur. Urartu döneminde "apadana" denen sütünlü yapıların kullanılıp kullanılmadığı sorununa Çilingiroğlu da değinmiş, Altuntepe ve Arğıştihinili (Armavir-Blur) kentlerindeki iki yapı burada değerlendirilmiştir. Yazar bu yapı türünün Urartu'ya İran'dan geçerek uygulandığına inanmaktadır.

Urartu araştırmalarının kale ve saraylarda yoğunlaşması, günümüze kadar sivil mimari konusundaki bilgilerin son derece yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte büyük kalelerin eteklerinde sivil mimari örneklerin bulunduğu da bilinmektedir. Körzüt Kalesi yakınlarında, Yukarı Anzaf Kalesi'nin eteklerinde, Çavuştepe yakınlarındaki Eski Norgüh Kalesi'nde ve Karmir-Blur'daki aşağı kent önemli örnekler olarak sayılmıştır. Ayrıca yazar, başkanlığını yaptığı Ayanis Kalesi eteklerindeki aşağı kent bulgularını da bu bölümde vermiştir. Yazar burada ayrıca Urartu mimarlığı açısından tartışmalı olan Zernakitepe ve ızgara planlı şehir konusuna da değinmiş ve söz konusu merkezin Urartular tarafından inşa edilmiş olabileceği ihtimalini canlı tutmak gerektiğini vurgulamıştır. Urartu konutlarını ise genel hatlarıyla ön avlulu ev tipi biçiminde tanımlamıştır. İki odalı ön avlulu tip daha çok örneklendirilmiştir. Bunların erken örnekleri ile 7. yüzyılda inşa edilenler arasında gerek boyut ve gerekse oda sayıları açısından farklılık bulunduğu belirtilmiştir.

Urartu mezar mimarlığı ve ölü gömme gelenekleri, hem anıtsal kaya mezarları ve hem de zengin buluntu veren oda mezarları, ayrıca çoğu kaçak kazılar yoluyla dünyadaki hemen bütün önemli müzelere dağılmış zengin mezar buluntuları nedeniyle pek çok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Çilingiroğlu da kitabında bu konuyu mezar türleri, küp mezarlar, kaya mezarları, taş oda mezarları, yakma geleneği, Dilkaya ve Karagündüz mezarları, ölü yemeği, yakma mera-

simi, libasyon: sıvı kurban merasimi ve libasyon stellerinin kökeni gibi oldukça ayrıntılı başlıklar altında incelemiştir.

Urartu'da bilindiği üzere yakmadan ve yakarak yapılan iki tür ölü gömme biçimi bulunmaktadır. Yazar bu bölümde bunun ve farklı karakterdeki mezar mimarlığının kökenlerini, hem Urartu toplumunda bir çok etnik grubun ve hem de sosyal sınıfın varlığında aramaktadır. Yani yönetici ve soylu sınıfın başkent Tuşpa'da olduğu gibi anıtsal kaya mezarlarına ve zengin hediye mezarlarına, diğerlerinin ise taş oda, basit toprak veya küp mezarlarına koyulduğuna işaret etmektedir. Urartu mezar mimarlığı ve ölü gömme gelenekleri konusunda oldukça yeni ve gerçekçi bilgiler edinmemizi sağlayan, bu arada soyulmuş kaya mezarlarındaki gömü geleneğini ve odaların fonksiyonlarını da anlamamıza yardımcı olan Dilkaya ve Kargündüz mezarlık kazılarında son yıllarda Van/ Altuntepe kazıları da eklenmiştir. Bu çalışmalar kanımızca Urartu mezar mimarlığının dışarıda aranan kökeni sorununa da yeni çözümler getirecektir.

Maden İşçiliği bölümü, Urartu Krallığı'nın güçlenmesi, mimari alanda ortaya koyduğu anıtsal yapılar konusundaki başarısının da dayanakları olarak ele alınmaktadır. Urartu bu anlamda Doğu Anadolu'daki demir, bakır, gümüş ve altın yataklarını işlemesini bilmiş ve bunlardan azami ölçüde yararlanmışır. Özellikle Assur yazılı belgeleri ve Urartu'nun Diauehi ve Kummuh gibi krallıklardan aldığı tributları gösteren Urartu yazıtları bu konuda fikir vermekte; kazılarda ele geçen sayısız buluntu da bunu doğrulamaktadır. Bunlar arasında miğferler, kalkanlar, sadaklar (okdanlıklar) kemerler ve kazanlar ayrı başlıklar altında tanıtılmakta; ayrıca Ayanus Kalesi'nde ele geçen yeni buluntulardan da söz edilmektedir. Bütün bu buluntular arasında özellikle kemerler, üzerlerindeki hayvan, karışık yaratık, tanrı, savaşçı, savaş arabası, süvari, av sahneleri, dinsel motifler, geometrik ve bitkisel bezemeleri ile Urartu sanatı ve mitolojisi konusunda önemli bilgiler verirler. Urartu'daki mücevher sanatı örnekleri de gün geçtikçe artmaktadır. Granülasyon tekniği uygulanmış küpeler, hayvan başlı bilezik ve süs iğneleri, kolye ve boncuklar ile altın rozetler bu bağlamda değerlendirilmektedir.

Çanak Çömlek bölümünde Çilingiroğlu, Urartu'da yalnızca tek renkli örneklerin üretildiğini ve boyalı malların varlığına ilişkin gösterilen buluntuların istisna denecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Urartu olarak nitelenebilecek keramiklerin belki de krali atölyelerde üretilen "kırmızı açkılı" türler olduğuna dikkat çeken yazar, bunların dışında farklı renklerde günlük kullanım kapları ve depo küplerinin de yaygın olarak kullanıldığını vurgulamaktadır.

Urartu Krallığı'ndan günümüze kalan çok sayıda buluntu arasında heykel son derece azdır. Gürcistan Müzesi'nde bulunan Van kökenli bir insan heykeli, son yıllarda bulunan Van/ Gevaş aslanı ve Van/ Alaköy'deki üç aslan protomu bu konudaki örnekler olarak tanıtılır. Kabartma sanatı örnekleri arasında ise Aldilcevaz'da bulunmuş olan ve günümüzde Van Müzesi bahçesinde sergilenen boğa üzerindeki tanrı kabartması, Kef Kalesi'nden diğer kabartma örnekleri tanıtılmakta ve bunların 7. yüzyılda II. Rusa döneminde geliştiği öne sürülmektedir. Tek örnekle temsil edilen Van Müzesi'ndeki savaş arabası kabartmasının ise daha erken dönemde, Kuzey Suriye etkili olarak yapılmış olabileceği belirtilmektedir.

Urartu merkezlerinde günümüze kadar yalnızca Karmir-Blur ve Toprakkale'den birkaç parça ile tanınan "taş kaplar" koleksiyonu, Ayanus buluntuları ile oldukça genişlemiştir. Çilingiroğlu, 7. yüzyılın ilk yarısına tarihdlediği, üzerleri Urartu sanatından tanınan motiflerle bezeli bu özel kapların parfüm kutusu ya da süs eşyası olarak hizmet etmiş olduklarına inanmaktadır. Benzer biçimde yalnızca Altuntepe, Toprakkale ve Karmir-Blur'dan tanınan fildişi eserler de Urartu'da fazla yaygınlık kazanmamış bir sanat dalı olarak ele alınır. Bunların en yakın benzerleri ise bilindiği üzere Kuzey Suriye sanatında bulunmaktadır.

Urartu Dili ve Yazısı bölümünde yazar, Hurrilerle Urartular arasında varlığı bilinen akrabalığın yakınlığı konusundaki önerileri tartışırken Urartu dilinin günümüz Kafkas dilleri ile olan benzerliğine de değinmiştir. Urartuların Assur'dan alarak dillerine adapte ettikleri çivi yazısı dışında hiyeroglif yazısı da kullandıklarını belirten Çilingiroğlu, bunun kökeni konusunda Hitit İmparatorluğu ve özellikle de Geç Hitit Krallığı olduğunu öneren görüşleri değerlendirir.

Kitabın son bölümü Urartu dinine ayrılmıştır. Urartu yazıtlarının genel olarak fetihlerden söz eden tek düze içerikleri yüzünden toplumdaki inanç biçiminin ayrıntıları konusunda fazla bilgi bulunmamaktadır. Krallığın başlangıcında Meher Kapı kaya nişi içine kazdırılan tanrılar listesi ve sunulacak kurbanları gösteren yazıt bu konudaki en önemli belgedir. Burada ve hemen bütün sefer yazıtlarında ilk üç sırayı Tanrı Haldi, Teişeba ve Şiuini paylaşmaktadır. Baş tanrı Haldi, Urartular'ın ulusal tanrısı olarak görülmektedir. Tanrı Teişeba ise Hurri kökenli olan ve ikinci bin yılda Anadolu'da tapınım gören Teşup ile aynı olmalıdır. Şiuini ise güneş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Bunların dışında Meher Kapı anıtında 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik sıralanmaktadır.

Uzun yıllardan bu yana Doğu Anadolu'daki Urartu merkezlerinde kazı ve araştırma yapılmasına karşılık bu konudaki eserler sayıca fazla değildir. Son yıllarda kaleme alınan Altan Çilingiroğlu'nun *Van (From Ancient Times to the end of the Urartian Times)*; Veli Sevin ve Ersin Kavaklı'nın *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü: Van/ Karagündüz* (İstanbul 1996), Oktay Belli'nin *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, (İstanbul 1998) adlı çalışmaları ve tanıttığımız eser, Urartu Dünyasına ışık tutma yolunda atılmış önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. Kitabın ilgili bölümlerinde yer verilen Ayanus Kalesi'nin son derece de ilginç buluntuları ve bunlara ilişkin değerlendirmeler ise Urartu tarihi ve sanatı konusuna pek çok açıdan katkı yaparken, yeni tartışma alanları da açmaktadır.

KEMALETTİN KÖROĞLU

